

Postoje majoritného obyvateľstva k židovskej komunite počas 2. svetovej vojny na príklade okresu Banská Štiavnica¹

Martin Macko

Problematika holokaustu sa stala po roku 1989 jednou z tém aj v slovenskej historiografii.² Napriek tomu nemožno povedať, že by sa mnoho autorov zaoberalo vzťahom majoritného obyvateľstva a židovskej minority.³ Podľa môjho názoru možno práve tento fenomén dobre analyzovať najmä na regionálnej úrovni, a až neskôr môžeme napísať syntézu tohto problému na celoslovenskej úrovni. Jedným z relevantných problémov vzťahu obidvoch paralelných svetov - sveta majority i minority - je problém záchrancov a pomocníkov, ktorí sa snažili uľahčiť, pomôcť židovským spoluobčanom v ich tragickom položení.

Na príklade okresu Banská Štiavnica sa snažím tento problém analyzovať aj na základe doteraz nepoužívaných typov dokumentov - napr. z povojnových procesov ľudových súdov.

V roku 1868 prišli do Banskej Štiavnice prví Židia, ktorými boli údajne Welvard a Löwy.⁴ O rok neskôr založil spomínaný Marek Welward prvú židovskú modlitebňu

---

¹ Štúdia vznikla v rámci projektu Park ušľachtilých duší s podporou Izraelskej obchodnej komory v Bratislave a bola publikovaná v Park ušľachtilých duší 2, Ed. Miloš Žiak, Ladislav Sopko, Eduard Nižňanský, Bratislava: Izraelská obchodná komora na Slovensku 2008, s. 110–127.

² Pozri bližšie napr. NIŽŇANSKÝ, E.: Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste, In: HČ, 2004, s. 317-331.

³ NIŽŇANSKÝ, E.: Majorita a židovská minorita v období holokaustu: poznámky k problematike sociálneho prostredia holokaustu, In: Národ a národnosti na Slovensku v transformujúcej sa spoločnosti – vzťahy a konflikty, Prešov: Universum 2005, s. 184 – 195; NIŽŇANSKÝ, E.: Typológia vzťahov majoritného obyvateľstva a židovskej minority v období holokaustu, In: Národnostná politika na Slovensku po roku 1989, Prešov: Universum 2005, s. 191 – 204; Holokaust na Slovensku 7, Vzťah slovenskej majority a židovskej minority (náčrt problému), Ed. E. Nižňanský, Zvolen: Klemo 2005; NIŽŇANSKÝ, E.: Slováci a Židia – vzťah slovenskej majority a židovskej minority počas vojny, In: Park ušľachtilých duší, Bratislava: Izraelská obchodná komora na Slovensku 2007, s. 72 – 111; SALNER, P.: Prežili holokaust, Bratislava: Veda 1997; SALNER, P.: Židovská identita včera, dnes a zajtra. Bratislava: Zing Print 1995; SALNER, P.: Židia na Slovensku medzi tradíciou a asimiláciou. Bratislava 2000; Videli sme holokaust. Ed. M. Vrzgulová. Bratislava 2002; VRZGULOVÁ, M.: Deti holokaustu. Bratislava 2007.

⁴ „Roku 1868 prišli údajne prví Židia do Štiavnice. Mienky sa rôznia, ktorí to boli, zdá sa však, že to bol Welward, starý otec terajšieho lekára. Dľa inej mienky to bol Löwy.“ (GINDL, Jozef: Dejiny Židov v Banskej

v súkromnom dome pri rímskokatolíckej fare. Vtedy už bolo v Banskej Štiavnici 93 Židov.⁵ ŽNO v Banskej Štiavnici bola založená v roku 1879, keď tu bývalo už 30 židovských rodín.⁶ Za jej predsedu bol zvolený Jakub Hell. V školskom roku 1883/1884 vzniká prvá židovská škola so súkromným učiteľom (istý Herz). Kvôli finančným problémom bola po prvom školskom roku zatvorená. Nová židovská škola bola založená v roku 1887 a sídlila v budove neskoršej továrne na pletený tovar a neskôr na Ružovej ulici. Po postavení synagógy sídlila v jej suteréne. V roku 1919 bola škola zoštátnená a tak aj ostala počas trvania ČSR.⁷ Učiteľmi na škole boli Bernard Friedmann, Bernard Gliger, Július Grünhut, V. Friedner a V. Cígler. Od konca 20. rokov 20. storočia sa na nej učili len náboženské predmety a židovskí žiaci navštevovali verejné ľudové školy.⁸

Synagóga bola postavená a vysvätená v roku 1893. Jej stavba bola financovaná z dobrovoľných príspevkov. Je v neologickom štýle. Cintorín sa nachádza na kopci pod Novým Zámkom a architektonicky je cenný najmä Ciduk hadin v tureckom štýle.⁹ V roku 1892 bolo založené pohrebné bratstvo Chevra kadiša, ktoré organizovalo pohreby a zapájalo sa do charitatívnej činnosti. Jeho predsedom bol Marek Welward.¹⁰ V tom čase jestvoval aj spolok židovských žien, ktorého poslaním bolo pomáhať chudobným.¹¹

Na čele ŽNO v Banskej Štiavnici stáli koncom 19. a začiatkom 20. storočia Jakub Hell, Jakub Knopp, Július Glückstahl, Bernát Goldzieher a Ignác Tandlich.¹² V 80. rokoch 19.

Štiavnici, Ministerstvo vnútra Slovenskej Republiky, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Štiavnica (ďalej len ŠABBpBŠ), fond Mestský úrad v Banskej Štiavnici a Banskej Belej 1923 – 1945 (ďalej len MÚ BŠ), kartón 5, 50/1942 prez. Táto štúdia bola uverejnená aj v Štiavničanovi, 28. novembra 1942, s. 2 a 3.) Toto tvrdenie prevzal vo svojom diele Augustín a po ňom aj iní. (AUGUSTÍN, Milan: Krátke dejiny Židov na Slovensku, Bratislava 1993, s. 47.)

Práca Jozefa Gindla, v tom čase kronikára mesta Banská Štiavnica a Banská Belá, vznikla na podnet Ministerstva vnútra Slovenskej republiky z 29. mája 1942 č. 11-2394/2-1942, za účelom vydania diela Dejiny židovstva na Slovensku. Z toho vyplýva jej tendenčnosť, faktograficky je však správna. To nakoniec vyžadovalo aj ministerstvo, keď výslovne nariadilo: „Práca táto nech je vecná, historicky pravdivá a štatisticky podložená.“ Práca je nečíslovaná. (ŠABBpBŠ, fond MÚ BŠ, šk. č. 5, 50/1942 prez.)

⁵ Podľa Gindla to boli väčšinou chudobní obchodníci. GINDL, Jozef: Dejiny Židov...c. d., bč.

⁶ BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské obce na Slovensku, Bratislava 1991, s. 263.

⁷ GINDL, Jozef: Dejiny Židov...c.d., bč.

⁸ BANSKÁ Štiavnica, c. d., s. 221.

⁹ BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské..., s. 263 a 264.

¹⁰ BANSKÁ Štiavnica, c.d., s. 221.

¹¹ BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské..., s. 263.

¹² Tamtiež, s. 263.

storočia bola Banská Štiavnica sídlom obvodného rabinátu, ku ktorému prislúchali aj Židia z 10 okolitých obcí. Obec vydržovala synagógu, malú modlitebňu, cintorín, rituálny kúpeľ mikva a obytný dom, v ktorom bývali jej zamestnanci. V období I. ČSR ŽNO v Banskej Štiavnici nemala svojho rabína a bola podriadená rabinátu v Banskej Bystrici. V 30. rokoch 20. storočia vykonával funkciu rabína v Banskej Štiavnici zvolenský rabín Armin Frieder. V roku 1929 sa ŽNO v Banskej Štiavnici pridala k novozaloženej organizácii Ješurun, v ktorej boli organizované neologické a nezávislé (Status quo ante) náboženské obce.¹³

V roku 1869 žilo v Banskej Štiavnici 93 Židov, v roku 1880 219, v roku 1890 334.¹⁴ Najvyšší počet dosiahli v roku 1910 a to 527, z toho boli povolaním 3 veľkoobchodníci, 57 obchodníkov, 3 veľkopriemyselníci, 3 remeselníci, 4 advokáti, 6 lekárov, 2 lekárnici, 3 inžinieri, 6 súkromní úradníci a 2 verejní úradníci. Patrili k neologickej náboženskej obci.¹⁵ V roku 1921 tento počet klesol na 454¹⁶ a napokon v roku 1930 na 389, z čoho sa k židovskej národnosti hlásilo 178.¹⁷

Židia hrali dôležitú úlohu v hospodárskom živote mesta. Obchody a skoro všetky domy na Hlavnej ulici prešli postupne do židovského vlastníctva. Vznikali nové židovské priemyselné podniky, ktoré do Banskej Štiavnice priťahovala najmä lacná pracovná sila. Židia tak výrazne prispeli k vzrastu zamestnanosti a k zmierneniu hospodárskeho úpadku mesta spôsobeného dlhodobou krízou baníctva. Jakub Hell sa zaslúžil o rozšírenie neďalekých kúpeľov vo Vyhniach, Koloman Ungár založil továreň na drevené výrobky, Adolf Weisz továreň na výrobu bielizne a Eugen Timföld továreň na pletené výrobky.¹⁸ Alexander Erdős založil továreň na výrobu obuvi, ktorá pôvodne sídlila v Štiavnických Baniach. V roku 1911 ju presťahoval do Banskej Štiavnice a začal tu výrobu s 80 robotníkmi. Najvyšší stav zamestnancov v tejto továrni dosiahol číslo 186. Medzi ďalšie židovské podniky v Banskej

---

¹³ BANSKÁ Štiavnica, s. 222.

¹⁴ GINDL, Jozef: Dejiny Židov... bč.

¹⁵ BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské..., s. 263.

¹⁶ PAMÄTNÁ kniha mesta Banskej Štiavnice a Banskej Belej, s. 13. Pamätná kniha sa nachádza v rukopise na Mestskom úrade v Banskej Štiavnici.

¹⁷ GINDL, Jozef: Dejiny Židov... Údaje sú čerpané zo sčítaní ľudu a zachytávajú ľudí hlásiacich sa k židovskému náboženstvu. Do počtov za Banskú Štiavnicu sú zarátaní aj Židia z jej vtedajších predmestí Banskej Belej, Hodruše, Štefultova, Hornej Rovne a z Bánk.

¹⁸ BÁRKÁNY, Eugen – DOJČ, Ľudovít: Židovské náboženské..., s. 263.

Štiavníci patrili: továreň na bryndzu, textilné továrne Tricota, Svetro a tzv. Schindlerka. Mnohí Židia pracovali v slobodných povolaniach ako lekári, právnici, inžinieri a pod.¹⁹

Počtom nevelká židovská komunita²⁰ mala v hospodárstve okresu Banská Štiavnica rozhodujúce postavenie. Okresné živnostenské spoločenstvo (ďalej len OŽS) v Banskej Štiavnici evidovalo k 31. decembru 1938 617 členov, ktorí vykonávali 690 živností.²¹ 144 (20,87 %) živností vykonávali osoby, ktorým OŽS pripísalo židovskú národnosť alebo náboženstvo (OŽS stotožnilo židovskú národnosť so židovským náboženstvom). Pri rozdelení živností na remeselné, koncesované a slobodné (tabuľka č. I) vynikne ešte výraznejšie postavenie židovských živnostníkov v maloobchode, ktorý zahŕňajú slobodné živnosti. Židovskí obchodníci vlastnili 95 slobodných živností, čo predstavovalo 33,45 %. Najmenšie zastúpenie mali v remeselných a to 24 čo bolo len 8,54 %. Z hľadiska konkrétnych druhov živností Židia vykonávali 47 zo 114, z toho druhov živností, ktoré prevádzali výlučne Židia, bolo 11²² a 13²³ živností vykonávali prevažne Židia. Porovnaním podielu príslušníkov národností a náboženstiev na počte obyvateľov okresu s ich podielom na počte živností zistíme, že všetky menšiny majú v relatívnych číslach vyššie zastúpenie v živnostiach ako je ich podiel na obyvateľstve. V prípade židovskej komunity je jej podiel na živnostiach až 13,04-násobkom jej podielu na obyvateľstve okresu.

---

¹⁹ GINDL, Jozef: Dejiny Židov...

²⁰ Podľa sčítania ľudu z 31. decembra 1938 v okrese Banská Štiavnica skladajúcom sa z 18 obcí žilo 22 654 osôb. Národnostné zloženie okresu bolo pomerne homogénne, k slovenskej národnosti sa hlásilo 95,45 % obyvateľstva. K židovskej národnosti sa hlásilo len 44 osôb čo predstavuje 0,19 %. Z nich 41 žilo v samotnej Banskej Štiavnici, 2 v Prenčove a 1 v Baďane. Väčšina židovskej populácie sa teda hlásila k iným národnostiam a smerodajnejší údaj o jej počte nám poskytuje príslušnosť k náboženstvu. K rímskokatolíckej cirkvi sa hlásilo 18 697 osôb (82,53 %), k evanjelickej augsburského vierovyznania 3 367 (14,86 %) a tretím najpočetnejším náboženstvom bolo židovské (izraelitské) s počtom 363 príslušníkov (1,6 %). Príslušníci židovského náboženstva žili v 8 obciach, pričom výrazná väčšina bola sústredená v meste Banská Štiavnica – 334 osôb. Ministerstvo vnútra SR, Štátny archív v Banskej Bystrici, pobočka Banská Štiavnica (ďalej len ŠABBpBŠ), f. Okresný úrad v Banskej Štiavnici (ďalej len OÚ BŠ), kartón 337, 10700/1938 adm.

²¹ ŠABBpBŠ, fond Okresné živnostenské spoločenstvo v Banskej Štiavnici (ďalej len f. OŽS BŠ), kartón 40, 383/1939.

²² Boli to: výroba liehovín, výroba bryndze, manglovanie, výroba šnurovačiek, obchod s liehom, vínom, remeňom, uhlím, surovou kožou, starožitnosťami a minerálnymi olejmi. Tamtiež.

²³ Boli to: sklenári, modisti, výroba jedov, nákladná doprava, kozmetika, povozníctvo, pila obchod s pálenými liehovinami, strižným tovarom, rádiopotrebičmi, módnym tovarom, sklom a galantným tovarom. Tamtiež.

Tabuľka č. I – Rozdelenie živností v okrese Banská Štiavnica podľa národnosti a náboženstva ich vykonávateľov

Druh živnosti	Národnosť					Náboženstvo			Spolu
	slovenská	česká	židovská	maďarská	nemecká	r. kat.	ev. a. v.	izrael.	
remeselné	222	10	24	21	4	203	54	24	281
(%)	(79)	(3,56)	(8,54)	(7,47)	(1,42)	(72,24)	(19,21)	(8,54)	(100)
koncesované	72	6	25	8	–	66	20	25	125*
(%)	(57,6)	(4,8)	(20)	(6,4)	–	(52,8)	(16)	(20)	(100)
slobodné	150	11	95	14	3	141	37	95	284**
(%)	(52,82)	(3,87)	(33,45)	(4,93)	(1,06)	(49,65)	(13,03)	(33,45)	(100)
Spolu	444	27	144	43	7	410	111	144	690***
(%)	(64,35)	(3,91)	(20,87)	(6,23)	(1,01)	(59,42)	(16,09)	(20,87)	(100)

* Z tohto počtu je 14 účastinných spoločností, ktoré nie sú zatriediteľné podľa národnosti ani náboženstva.

** Z tohto počtu je 9 družstiev a 2 účastinné spoločnosti, ktoré nie sú zatriediteľné podľa národnosti ani náboženstva.

*** Z tohto počtu je 9 družstiev a 16 účastinných spoločností, ktoré nie sú zatriediteľné podľa národnosti ani náboženstva.

V období I. ČSR boli v popredí záujmu obyvateľov okresu Banská Štiavnica sociálne a hospodárske problémy a tie národnostné stáli v úzadí. Situácia sa zmenila už v deň vyhlásenia autonómie a národnostné problémy sa dostali do centra diania. V tejto fáze to boli primárne slovensko-česká a slovensko-maďarská otázka, ale objavujú sa aj prvé protižidovské útoky realizované zdola. V priebehu autonómie a najme po vzniku slovenského štátu majorita verbálne a teda aj mentálne prísne vyčlenila židovskú komunitu z miestneho spoločenstva.

Akékoľvek styky so Židmi začali byť pre štátnych, samosprávnych a stranických funkcionárov mimoriadne kompromitujúce a využívané v rámci rôznych osobných sporov na ich odstránenie. Ako prvý sa o tom presvedčil starosta obce Štiavnické Bane Michal Krisch, ktorý si podľa miestnej organizácie HSLS v mene obce zobral pôžičku od Žida Kolomana Sterna, ktorú použil čiastočne na súkromné účely a tiež spolu s ním neprehľadne „gazdoval“ s obecným drevom. OÚ preto požiadal Župný úrad (ďalej len ŽÚ) o vymenovanie vládneho komisára pre obec Štiavnické Bane (a tým odvolanie starostu). ŽÚ vymenoval 10. júna 1940 za vládneho komisára Karola Fabiana, predsedu miestnej organizácie HSLS. Aféra okresného veliteľa HG Š. Osvalda spočívala v tom, že sa 27. augusta 1940 zabával v miestnom hostinci v spoločnosti dvoch Židov a neskôr odišiel k nim na byt.²⁴ Po prešetrení celej záležitosti ÚŠB

²⁴ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 72, 983/1940 prez.

v októbri 1940, bol odvolaný z tejto funkcie (starostom Banskej Štiavnice a okresným tajomníkom HSLS však zostal) a novým okresným veliteľom HG sa stal V. Fucker.

Tieto rozpory a konflikty vplývali aj na obyvateľstvo okresu. Niekdajšie nadšenie väčšiny obyvateľstva rýchlo vyprchalo. Spolu s nedostatkami v zásobovaní a neriešenými sociálnymi problémami sa dostavili nespokojnosť a štrajky miestnych robotníkov a baníkov. Ilegálne komunistické hnutie sa stávalo viditeľnejším a na povrch opäť vystúpili aj náboženské rozpory medzi katolíckym a evanjelickým obyvateľstvom. Po tom ako sa Slovensko výraznejšie zapojilo do vojny mohol okresný náčelník v januári 1942 len rezignovane konštatovať: „Konjunkturálne obdobie zdá sa už pominulo a preto veľmi malé percento obyvateľstva má záujem pracovať v prospech verejnosti, keďže mu z toho neplynie žiaden osobný hmotný zisk.“

Postoje majoritného obyvateľstva k židovskej komunite sa dajú demonštrovať na príklade arizácie židovského majetku a deportácií Židov v rokoch 1942 a 1944/45. Kým likvidácie židovských podnikov boli nesporne prospešné pre ich kresťanských konkurentov, bežní spotrebitelia mali aj iný názor. Proti likvidácii pekárne Jozefa Šafraneka v roku 1941 spísalo petíciu 136 jeho zákazníkov²⁵ a 12 študentov sa podpísalo pod žiadosť naďalej sa stravovať v hostinci Bartolomeja Meitnera. OÚ obe žiadosti zamietol ako nezákonné.²⁶ Do konca roku 1941 bolo v okrese Banská Štiavnica zlikvidovaných 74 (69,16 %) židovských podnikov, z ktorých bolo 48 obchodov (najviac 18 s miešaným tovarom, 8 so strižným tovarom a 5 s módnym tovarom) a 26 remeselných podnikov (najviac mäsiarov a údenárov 7). Až 63 (85,14 %) sa nachádzalo v Banskej Štiavnici. O tom, že nešlo vždy o nadbytočné podniky svedčia návrhy OŽS, v ktorých navrhovalo arizovať (a teda ich považovalo z hospodárskeho hľadiska za potrebné) 14 z neskôr likvidovaných podnikov.²⁷

V okrese Banská Štiavnica bolo arizovaných úplne 21 a čiastočne (spoločensky) 12 židovských podnikov. Čiastočne boli arizované 2 továrenské podniky, 8 obchodov (najpočetnejšie boli 3 s miešaným tovarom a 3 s módnym a konfekčným tovarom) a 2 veľkoobchody a úplne 2 továrenské podniky, 14 obchodov (najviac 6 s miešaným tovarom), 3 veľkoobchody, 1 autodopravca a 1 kramárstvo. Z týchto 33 podnikov bolo v Banskej

---

²⁵ Text petície znel: „Niže podpísaní úctive žiadame, aby bolo Jozefovi Šafranekovi aj naďalej dovolené pečenie domáceho chleba, pretože by sme ho nemali kde pekávať.“ ŠAPBŠ, fond OÚ BŠ, šk. č. 423, 5371/1941 adm.

²⁶ Tamtiež.

²⁷ ŠABBpBŠ, fond OŽS BŠ, kartón 43, 554/1940, kartón 44, 1137–1142/1940, 1154–1157/1940, 1189–1194/1940, 1313/1940 a 1328/1940, kartón 45, 1438/1940.

Štiavnici 27.²⁸ Arizátormi boli často ľudia s chýbajúcimi skúsenosťami, vyberaní na základe politických zásluh a konexií, v dôsledku čoho bývalí židovskí majitelia často zostávali v podnikoch ako lacná pracovná sila a prakticky ich naďalej viedli.²⁹ Arizátori mali záujem na tom, aby títo Židia zostali v ich podnikoch a vybavovali pre nich rôzne povolenia a výnimky a stali sa tak paradoxne ich ochrancami. Toto sa prejavilo aj v porovnaní počtov počas roku 1942 deportovaných bývalých židovských majiteľov podnikov a ich zatriedení podľa spôsobu odňatia ich podniku. Z 68 majiteľov likvidovaných podnikov bolo deportovaných 59 (86,76 %), z 20 majiteľov arizovaných podnikov 13 (65 %) a zo 17 majiteľov čiastočne arizovaných podnikov len 5 (29,41 %).³⁰

Príkladom pozitívneho prístupu arizátora k bývalému židovskému majiteľovi je Mária Bronevská, ktorá arizovala podnik Eleméra Guttmana s módnym a strižným tovarom v Banskej Štiavnici. Guttman si Bronevskú ako manželku Žida (s ktorým sa ale ešte pred arizáciou oficiálne rozviedla) vybral na spoločenskú arizáciu svojho podniku. Bronevská, ktorú by za normálnych okolností ako uchádzačku o arizáciu jej rodinné pozadie diskvalifikovalo, si dokázala pomocou vplyvných konexií (jej zaťom bol Dominik Filip tajomník HSĽS v Bratislave) arizáciu vybaviť vo svoj prospech. Bývalý majiteľ spolu s manželkou podnik naďalej fakticky viedol: dával pokyny zamestnancom, objednával tovar, viedol účtovníctvo a pod. Bronevská zaopatřila pracovné povolenie pre Guttmana až do príchodu nemeckej armády po potlačení SNP v roku 1944, čím ho ochránila pred deportáciami v roku 1942. Guttman s rodinou si vtedy z podniku vybral 180 000 Ks a ušiel do okolia Banskej Bystrice, kde boli Nemcami zadržaní a popravení.³¹

Arizátorom, ktorého si pôvodní majitelia vybrali a dohodli sa s ním ale neskôr ich sklamal bol Jozef Krippner. Židovskí spolumajitelia (v pomere 1:1) textilnej továrne Müller a spol. v Banskej Štiavnici Eugen Müller a Alexander Löwy v snahe zachrániť svoj majetok prizvali v roku 1940 ešte pred platnosťou arizačného zákona do podniku Nemca Juraja Schäcka (nový pomer: EM 41,65 %, AL 41,65 %, JS 16,7 %), ktorý mal však za manželku

---

²⁸ ŠABBpBŠ, fond OŽS BŠ, kartón 45, 102/1941 a 146/1941, kartón 48, 1445/1941 a 1521/1941.

²⁹ Samuel Kováčik, krajčír v Banskej Štiavnici, bol 16. marca 1942 potrestaný pokutou 30 Ks za rozširovanie nepravdivých správ, pretože povedal, že „to nie je dobre, že židov vyradili z hospodárskeho života, lebo že židia mali kapitál a títo čo arizovali sú nie schopní prevádzať tie obchody lebo že v obchodoch ničo k dostaniu, len tí budú schopní udržať arizované obchody za ktorými arizátorskými chrbty sú ešte ŽIDIA. Lebo príde jeden pekný čas keď sa toto všetko zrúti.“ ŠABBpBŠ, f. OÚ BŠ, kartón 485, 12/1942 priest.

³⁰ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 81, 657/1942 prez., kartón 82, 931/1942 prez.

³¹ ŠABBpBŠ, fond OS BŠ, kartón 33, Nc II 63/1947.

Židovku. Neskôr si ako vhodnejšieho kandidáta vyhľadli Slováka maliara natierača Jozefa Krippnera, s ktorým uzavreli aj neoficiálnu zmluvu podľa ktorej bol jeho podiel 4,5 % aj keď oficiálne prostredníctvom ÚHÚ bolo naňho prevedených 59,3 %. Potrebný obnos na likvidačnú hodnotu podniku zložili židovskí majitelia miesto neho. „Svojho“ arizátora presadili pomocou miestneho predsedu HSĽS, kňaza a poslanca slovenského snemu Františka Jankoviča, ktorému pri tej príležitosti prispeli značnými čiastkami na faru. Krippner síce pôvodných majiteľov v podniku toleroval, ale už čoskoro po arizácii prestal plniť pôvodné neoficiálne dohody a začal vyberať z podniku značné sumy na osobnú spotrebu. Jeho rozpory s bývalými majiteľmi kulminovali po potlačení SNP, keď im odmietol pomôcť. Ak teda v období deportácií v roku 1942 ich pracovné povolenie ochránilo v roku 1944 po potlačení SNP už nebol Krippner ochotný pomáhať a Alexander Löwy vtedy spolu s rodinou zahynul, Eugenovi Müllerovi sa podarilo prežiť a po vojne podnik reštituoval.³² V tomto prípade môžeme vidieť ambivalentný vzťah predstaviteľa majority, ktorý v období bezprostredného ohrozenia života A. Löwyho nebol ochotný intervenovať u Nemcov a napriek svojim dobrým kontaktom mu pomôcť sa zachrániť.

V roku 1941 sa niekoľko desaťtisíc židovských občanov, obraných o majetok a aj o možnosť adekvátne sa zamestnať, stalo pre štát vážnym sociálnym problémom. Vláda plánovala židovských obyvateľov umiestniť v getách a pracovných táboroch, ktoré sa mali vybudovať na Slovensku. Na realizáciu týchto plánov však chýbali finančné aj materiálové prostriedky a nakoniec aj ochota rozhodujúcich vládnych činiteľov. Počas návštevy vedúcich činiteľov slovenského štátu v Hitlerovom hlavnom stane v októbri 1941 ponúkli nacisti slovenskej vláde možnosť umiestniť slovenských židov na území okupovaného Poľska.³³ V. Tuka túto ponuku v následných rokovaniach prijal a uzavrel dohodu o tzv. kolonizačnom poplatku. Podľa nej musela slovenská vláda za každú deportovanú židovskú osobu zaplatiť 500 ríšskych mariek na hradenie „osídľovacích nákladov“. Súčasťou dohody bolo aj to, že deportovaným bude odňaté slovenské štátne občianstvo a Nemecko garantovalo, že sa nikdy nevrátia na Slovensko.

Z preskúmaných archívnych fondov je možné určiť počet Židov deportovaných z okresu Banská Štiavnica do koncentračných stredísk, čo však neznamená, že všetci boli

---

³² ŠABBpBŠ, fond OS BŠ, kartón 32, Nc II 102/1946.

³³ KAMENEC, Ivan: Židovská otázka na Slovensku v čase druhej svetovej vojny, In: Emancipácia Židov–antisemitizmus–prenasledovanie v Nemecku, Rakúsko-Uhorsku, v českých zemiach a na Slovensku, Ed. Jörg K. Hoensch – Stanislav Biman – Lubomír Lipták, Bratislava 1999, s. 142 a 143.

skutočne aj deportovaní z územia Slovenskej republiky. Podľa súpisu Židov zo začiatku septembra 1942 sa v okrese nachádzalo 206 Židov, z ktorých bolo 166 (81,37 %) v Banskej Štiavnici.³⁴ V porovnaní so súpisom z marca 1942 ubudlo 321³⁵ Židov, ktorých drvivá väčšina bola deportovaná.³⁶ 193 (94,61 %) Židov bolo chránených rôznymi výnimkami (tabuľka č. II), z ktorých najpočetnejšie boli rezortné výnimky, ktoré boli udelené 68 Židom. Väčšinu z nich (52,94 %) tvorili výnimky MH pre tzv. hospodársky dôležitých Židov. Prezident J. Tiso udelil výnimky len 3 Židom, ktoré sa aj s ich rodinnými príslušníkmi vzťahovali na 6 osôb. Ďalšiu formu záchrany pred deportáciami, znamenal prestup na kresťanskú vieru. Ústavný zákon č. 68/1942 Sl. z. už síce na krsty po 14. marci 1939 neprihliadal, ale takýto krst mohol byť silným argumentom pri prideľovaní rezortných výnimiek. Z 204 Židov v septembri 1942 bolo židovského vierovyznania 75 (36,76 %), evanjelikov bolo 66 (32,84 %), katolíkov 47 (23,04 %), kalvíni 4 (1,96 %), gréckokatolíci boli 3 (1,47 %) a bez vyznania bolo 8 (3,92 %). Pred 14. marcom 1939 bolo pokrstených 21 Židov, pričom výrazná väčšina na rímskokatolícku vieru. Po 10. septembri 1941 sa tento pomer obrátil v prospech evanjelickej cirkvi a. v., keď až 52 (65,82 %) zo 79 krstov bolo práve na túto vieru (tabuľka č. III). Najviac rímskokatolíckych krstov sa uskutočnilo v Banskej Štiavnici (21), evanjelické zas väčšinou v južných obciach okresu (Horné Žemberovce – 13, Drženice – 12, Horný Prandorf – 10, atď.). Táto štatistika s ohľadom na to, že okres Banská Štiavnica je prevažne katolícky, poukazuje na vyššiu ochotu evanjelických kňazov krstiť miestnych Židov.

Tabuľka č. II – Počty Židov v okrese Banská Štiavnica podľa dôvodu ponechania na základe § 2 ústavného zákona č. 68/1942 Sl. z.

Ods. 1 písm. a	Ods. 1 písm. b	Ods. 2					Ods. 3	Prezid. výnimky	Nechránení
		MH	MV	MŠANO	MDAVP	MNO			
13	9	36	26	3	2	1	97	6	11
6,37 %	4,41 %	52,94 %	38,24 %	4,41 %	2,94 %	1,47 %	47,55 %	2,94 %	5,39 %
		68							
		33,33 %							

Ods. 1 písm. a – včas pokrstení, Ods. 1 písm. b – miešané manželstvá, Ods. 2 – rezortné výnimky: MH – Ministerstvo hospodárstva, MV – Ministerstvo vnútra, MŠANO – Ministerstvo školstva a národnej osvetly,

³⁴ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 82, 931/1942 prez., fond MÚ BŠ, kartón 5, 58/1942 prez a kartón 8 bez čísla.

³⁵ Rozdiel medzi týmito súpismi je len 304, ale medzitým sa do okresu prisťahovalo 17 Židov. Tamtiež.

³⁶ Z deportácií „dezertovalo“ najmenej 11 Židov a najmenej 2 ušli do Maďarska. ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 81, 301/1942 prez., 655/1942 prez. a 657/1942 prez.

MDAVP – Ministerstvo dopravy a verejných prác, MNO – Ministerstvo národnej obrany, Ods. 3 – rodinní príslušníci.

V porovnaní so sčítaním ľudu v roku 1940 poklesol počet Židov v okrese z 484 na 204, čo znamená, že tu zostalo 42,15 % z pôvodného židovského obyvateľstva. Slovenský priemer bol však oveľa nižší: z 88 970 na 23 451, čiže 26,36 %. Banskো্টিavnický okres bol v poradí 7. okresom s najvyšším podielom ponechaných Židov.³⁷ Táto skutočnosť bola vo veľkej miere podmienená sociálnou štruktúrou miestnej židovskej komunity, keď jej príslušníci väčšinou pôsobili ako živnostníci, odborní zamestnanci a v slobodných povolaniach a v zvýšenej miere im tak boli udeľované výnimky.³⁸

Tabuľka č. III – Počty Židov v okrese Banská Štiavnica pokrstených na kresťanské vierovyznania v rôznych obdobiach.

Náboženstvo	Židia pokrstení		
	pred 14.3. 1939	14.3. 1939 – 10.9.1941	po 10.9. 1941
rím. katolícke	18 (85,71 %)	8 (53,33 %)	20 (25,32 %)
evan. a. v.	3 (14,29 %)	7 (46,66 %)	52 (65,82 %)
reformov.	–	–	4 (5,06 %)
gr. katolícke	–	–	3 (3,8 %)
Spolu	21 (18,26 %)	15 (13,04 %)	79 (68,7 %)

Po súpise v septembri 1942 bolo z okresu Banská Štiavnica odtransportovaných ešte 28³⁹ Židov a ich stav po deportáciách sa ku koncu októbra 1942 ustálil na čísle 176 (tabuľka č. IV). V Banskej Štiavnici ostalo 154 Židov (87,5 % zo židovskej populácie v okrese). Nechránených výnimkami bolo iba 5 osôb, aj to boli všetko vdovy, ktoré zostali pravdepodobne na základe výnimiek svojich detí. Oproti marcu 1942 sa počet Židov znížil

³⁷ Poradie na prvých 10 miestach bolo nasledovné: Ružomberok 51,57 %, Liptovský Mikuláš 50,22 %, Žilina 46,42 %, Hlohovec 45,12 %, Bratislava–vidiek 45 %, Banská Bystrica 43,37 %, Banská Štiavnica 42,15 %, Myjava 39,57 %, Bytča 38,26 % a Martin 35,13 %. SNA, fond MV, šk. č. 267, 406-560-13

³⁸ Po vojne si zásluhy na udelení vysokého počtu pracovných povolení pre Židov pripísal F. Jankovič. Národný súd v Bratislave túto skutočnosť prijal ako poľahčujúcu okolnosť pri jeho súdnom procese. Urobil tak len na základe výpovedí bývalých miestnych predstaviteľov HSĽS a HG, ktoré sú sporné. SNA, fond NS, František Jankovič, Tnľud. 73/45 a fond Úrad obžalobcu pri Národnom súde (1945 – 1948), František Jankovič, Onľud. 93/45.

³⁹ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 81, 890/1942 prez.

o 332 (65,35 %) a po započítaní medzitým prisťahovaných Židov z okresu „zmizlo“ (boli deportovaní, ušli, presťahovali sa...) 342 Židov.

Tabuľka č. IV – Komparácia súpisu Židov z marca 1942 so stavom po deportáciách v októbri 1942.

Obec	Marec 1942	Október 1942	Prírastok Židov	Úbytok Židov
B. Štiavnica	423	154	12	281
Bátovce	26	4	–	22
Štiav. Bane	14	6	–	8
D. Žemberovce	12	2	–	10
H. Žemberovce	10	3	–	7
D. Almáš	2	–	–	2
Počúvadlo	2	–	–	2
Prenčov	6	–	–	6
V. Krškany	2	4	–	2
Pukanec	7	3	–	4
Sitnianska	3	–	–	3
Baďan	1	–	–	1
Okres B. Štiav.	508	176	–	342

Okres Banská Štiavnica ležal počas II. svetovej vojny na hraniciach s Maďarskom v dôsledku I. Viedenskej arbitráže, keď Slovensko stratilo časť svojich južných území. Už krátko po začatí deportácií v roku 1942 sa v pohraničnom okrese Banská Štiavnica vyskytli prípady úteku Židov do Maďarska. Autodopravca Štefan Farkaš z Horných Žemberoviec prepravil 19. apríla 1942 Ladislava Galamboša zo Zvolena s manželkou k maďarským hraniciam a umožnil im tak útek. Za tento čin nebol potrestaný lebo v tom čase ešte nebol trestný.⁴⁰ Až 24. 4. 1942 vydalo Prezídium MV smernicu Ústredni štátnej bezpečnosti, ktorá umožňovala okresným náčelníkom poslať Slováka, ktorý pomáhal Židom akýkoľvek spôsobom sa vyhnúť deportáciám umiestniť "previnilca" do zaisťovacieho tábora v Ilave.⁴¹ Ladislav Lomjanský z Hurše previedol do Maďarska 16. septembra 1943 Ladislava a Jozefa Vogela, ktorí utiekli zo židovského pracovného tábora vo Vyhniach. Za to dostal od nich 500

⁴⁰ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 485, 323/1942 priest.

⁴¹ Holokaust na Slovensku 6. Deportácie 1942. E. Nižňanský. Bratislava 2005, s. 285.

Ks. Táto suma mu bolo a v priestupkovom konaní zabavená a bola mu udelená pokuta 200 Ks.⁴² Prípadov, ktoré orgány slovenského štátu nezachytili však bolo určite násobne viac.

Pomerne časté boli prípady ukrývania za odmenu. Najmä v slovenských pomeroch musíme dobre zvažovať takýto typ pomoci najmä u chudobných Slovákov, ktorí neboli schopní z vlastných prostriedkov uživiť ukrývaného Žida.

Pavla Beňová z Baniek ukrývala u seba od konca marca 1942 po dobu asi troch mesiacov Otta Liebermana a Richarda Wechslera, ktorí ušli zo židovského pracovného tábora vo Vyhniach. Za nocľah a stravu jej platili. Pri prehliadke jej domu boli žandármi zadržaní a ona dostala pokutu 500 Ks.⁴³

Anna Kanková zo Zvolena sprostredkovala za odmenu úkryt viacerým zvolenským Židom v okrese Banská Štiavnica. U Kataríny Necpalovej v Žakýli ukryla v júni 1942 na tri mesiace dve neznáme Židovky, za čo jej dali 4 000 Ks. Prípadov bol odhalený až po odchode Židoviek a Necpalová bola potrestaná pokutou 400 Ks.⁴⁴ Ďalšiu neznámu Židovku ukryla Kanková u Anny Kočalkovej v Banskej Belej v čase od júla do októbra 1942. Kočalková za to dostala odmenu 2 000 Ks a hradili jej aj výdaje na stravu. Po odhalení prípadu dostala Kočalková pokutu 300 Ks.⁴⁵ Júlia Izáková ukrývala v máji 1944 vo svojom byte v Banskej Štiavnici manželov Ľudovíta a Janku Kleinových, za čo jej platili nájomné. Izáková bola za to potrestaná pokutou 100 Ks.⁴⁶

Oveľa riskantnejšie bolo takéto konanie po príchode nemeckých okupačných vojsk na jeseň 1944. Zuzana Minková ukrývala v Banskej Belej od júna 1944 Ing. Dávida Šandora s manželkou Margitou a jej sestrou za mesačný poplatok 300 Ks. 17. októbra 1944 ich nemeckí vojaci pri domovej prehliadke zatkli a neskôr popravili. Tlmočník prehovoril nemeckých vojakov, aby tvrdili, že Židov zadržali na ulici a len takýmto spôsobom sa Minková vyhla akémukoľvek postihu.⁴⁷

Oveľa zriedkavejšie sú prípady nezištnej pomoci. V dostupných materiáloch sa mi podarilo zdokumentovať dva. Júlia Trojanová ukryla 18. novembra 1944 vo svojom byte na Trojičnom námestí v Banskej Štiavnici Dr. Vojtecha Gemeinera a jeho snúbenicu Zuzanu

---

⁴² ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 486, 1368/1943 priest.

⁴³ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 485, 485/1943 priest.

⁴⁴ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 485, 159/1943 priest.

⁴⁵ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 485, 160/1943 priest.

⁴⁶ ŠABBpBŠ, fond OÚ BŠ, kartón 486, 770/1944 priest.

⁴⁷ ŠABB, fond OLS BB, kartón 20, T ľud 128/1947, Roman Smolský.

Barokovú.⁴⁸ Obaja boli u nej hliadkou PO HG 20. novembra zadržaní. Gemeiner pri následnom výsluchu podplatil zástupcu veliteľa štiavnickej PO HG Štefana Šáteka, a ten do zápisnice uviedol, že sa dobrovoľne prihlásili. Trojanová bola tak bez akéhokoľvek postihu prepustená. Gemainer bol deportovaný do Terezína, kde sa mu podarilo prežiť až do oslobodenia Červenou armádou. Barokovej sa podarilo prežiť tiež.⁴⁹

Alžbeta Šolcová žila u židovskej rodiny Krausovej v Bátovciach od svojho detstva. Od roku 1942 ukrývala ako podnájomníčka v ich bývalom dome Melániu Schulcovú (rod. Krausovú). To sa jej úspešne darilo až do vypuknutia SNP. Vtedy sa z Maďarska vrátila aj Schulcovej sestra Margita Valková (rod. Krausová). Po príchode nemeckej armády ich obe ukryla vo vínnej pivnici u Pavla Pílnika v Jalakšovej, kam im až do oslobodenia nosila jedlo a zásoby. Napriek viacerým udaniam a prehliadkam sa jej ich tak podarilo zachrániť.⁵⁰ Tento prípad sa ukázal na súde s arizátorom židovského podniku rodiny Krausovej v Bátovciach - Viliamom Habalom, ktorý bol jediný podozrivý z udania A. Šolcovej, že ukrýva sestry Krausové. V procese dokonca dokázali V. Habalovi, že Bátovčanom ponúkal odmenu 1.000,- korún ak mu povedia, kde sú sestry Krausové ukryté.

Jeden príbeh teda v sebe ukrýva A. Šolcovú, ktorá nezištne zachránila svoje zamestnávateľky a na druhej strane arizátora Habalu, ktorý chcel využiť situáciu v zime 1944/45 a za každú cenu za zbaviť pôvodných majiteľov podniku.

Aj na malom priestore okresu Banská Štiavnica sa udialo množstvo typologicky zaujímavých pokusov o záchranu, ktoré sú mnohokrát spojené s osobným malým i veľkým hrdinstvom.

---

⁴⁸ Gemeiner to po vojne opísal takto: „Dňa 18. novembra 1944 v sobotu večer niečo po 7 hodine v nedostatku iného úkrytu obrátil som sa spolu so Zuzanou Barokovou ako k poslednej možnosti k pani Júlii Trojanovej, ktorú som od dávna poznal ako osobu spoľahlivú a ľudskú podľa zdelenia mojich známych a preto som ju vyhľadal spolu s Barokovou a požiadal som ju, aby nám dala nocľah prípadne, aby nás ubytovala.“ ŠABB, OLS BŠ, kartón 3, T ľud 26/1945, Gejza Gürtler.

⁴⁹ Tamtiež.

⁵⁰ ŠABB, OLS BŠ, kartón 7, T ľud 81/19, Viliam Habala